



บทที่ 5

บทสรุป

ผลการศึกษาคณะที่แนวความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มีสาระสำคัญพอจะสรุปได้ดังนี้

ความรู้ทางจักรวาลวิทยาตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกมีพอเกิด 2 ทางด้วยกัน ประการแรกนั้นพระพุทธเจ้าได้รับความรู้ทางจักรวาลวิทยาจากประสบการณ์ตัวอย่างเช่น เรื่องของธรรมชาติและปรากฏการณ์ธรรมชาติ ลักษณะชีวิตและการดำเนินชีวิตของมนุษย์สัตว์และพืช ประการที่สองทรงได้รับความรู้ทางจักรวาลวิทยาจากการหยั่งรู้ซึ่งมีทิพย์สัมผัสญาณ เป็นเครื่องมือในการรับรู้ความรู้นั้น ตัวอย่างเช่น เรื่องนรก สวรรค์ ภูมิ และสังสารวัฏ

ความรู้จากประสบการณ์ในประการแรกนั้นมีลักษณะเป็นธรรมชาตินิยมกล่าวคืออธิบายเรื่องกำเนิดของโลกและสิ่งทั้งหลายในโลกโดยเป็นไปแบบวิวัฒนาการ ไม่ได้อธิบายว่าโลกสำเร็จรูปโดยอำนาจของผู้สร้างใด ๆ ความเป็นไปทั้งหลายต้องอาศัยเหตุและปัจจัยและสิ่งทั้งหลายล้วนต้องอาศัยกันและกัน ต้องใช้ระยะเวลาในการพัฒนาการและความเป็นไปทั้งหลายล้วนเป็นไปเองโดยธรรมชาติทั้งสิ้น ในเรื่องกำเนิดของโลกและสิ่งทั้งหลายนั้นคำอธิบายในเบื้องต้นแม้จะมีลักษณะค่อนข้างจะเป็นตำนานหาข้อพิสูจน์ไม่ได้แน่ชัด แต่ส่วนหนึ่งของการแสดงทรรศนะก็เห็นได้ว่ามีความคิดเกี่ยวกับเรื่องวิวัฒนาการของธรรมชาติอยู่ ไม่ได้ยกให้เป็นเรื่องของอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติ ทรรศนะเกี่ยวกับความเป็นมาของโลกตามธรรมชาติในคัมภีร์สุตตันตปิฎก นั้นมีข้อความอย่างย่อ ๆ ว่า โลกมีการเกิดขึ้น มีการถูกทำลาย มีการรวมตัวกัน มีการสลายตัววนเวียนกันไป เรื่องการทำลายโลกนี้ไม่ได้กล่าวไว้ว่าโลกถูกทำลายทั้งหมด แต่มีส่วนหนึ่งที่ยังเหลืออยู่จากการทำลายคือบั้งตั้งแต่ขึ้นอาภัสสรพรมภูมิขึ้นไป และส่วนที่เหลือจากการทำลายนี้จะเป็นพื้นฐานทำให้โลกมีการรวมตัวขึ้นใหม่เป็นการเกิดใหม่อีกครั้งหนึ่งแล้วกลับมาสู่ความเจริญ และจากระยะเวลาอันยาวนานสืบมานั้นค่อย ๆ มีพัฒนาการ ปรากฏดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว กลางวัน กลางคืน ฤดู วัน เดือน ปี พืช ฯลฯ

ในด้านมโนทัศน์ เรื่องกำเนิดของชีวิตนั้น พุทธปรัชญา เน้นที่คนมากกว่าสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ของโลก และไม่ได้อธิบายปฐมกำเนิดของคนที่เริ่มต้นจากชายหญิงคู่แรกตามแบบคริสต์คำสอน แต่กล่าวถึงคนกลุ่มแรกที่จุดมาจากอารยธรรมของมนุษย์ที่เกิดขึ้นในโลกนี้ในยุคที่โลกถูกทำลายแล้ว ตั้งขึ้นใหม่ และคนกลุ่มนี้ปรากฏตัวบนพื้นโลกในลักษณะการ เกิดแบบอุปปาติกะคือ เกิดและ เจริญเติบโตพร้อมขึ้นมาทันทีทันใด การอธิบายเช่นนี้ได้ย่อก็คือในพุทธปรัชญาว่าคนมีต้นกำเนิดมาจาก สิ่งที่ดีและสิ่งเลว เพราะผู้ที่จะมีบารมี เข้าถึงสภาวะขั้นอารยธรรมได้มันต้องทำทานรักษาศีล และบำเพ็ญสมาธิจนสำเร็จทุกประการ ระดับสมาธิอย่างสูงมาก่อนจากอดีตชาติ และอย่างไร ก็ตามพุทธคำสอนก็ไม่ได้ละเลยที่จะกล่าวถึงองค์ประกอบการเกิดของคน การปฏิสนธิและ วิวัฒนาการของชีวิตของคนในครมตามความเป็นจริงที่เราได้รับจากประสบการณ์ในปัจจุบันชาติ พุทธปรัชญา เน้นคน เป็นสิ่งมีชีวิตที่สำคัญกว่าสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ และอธิบายการเกิดว่าเป็นไปตามการ สัตว์ของกรรม ไม่ได้อธิบายในเชิงวิทยาศาสตร์กล่าวถึงอิทธิพลของพันธุกรรมหรือ เน้น เรื่อง สิ่งมีชีวิตขั้นต่ำขึ้นก่อนแล้วพัฒนามาเป็นสิ่งมีชีวิตขั้นสูงแต่อย่างใด แนวความคิดที่เด่นที่สุดก็คือ การยอมรับว่ามนุษย์เป็นจุดศูนย์กลางเป็นผู้ประกอบคุณศลกรรมและอกุศลกรรม แล้วกรรมที่ กระทำนั้นจะสัตว์ประกอบคุณศลกรรมจะไป เกิดในลัทธิภูมิจนถึงขั้นสูงสุดคือพรหมโลก อย่างไม่บ้าง และบุคคลที่ประกอบอกุศลกรรมจะไป เกิดในทุกคติภูมิจนถึงอบายภูมิอย่างไม่บ้าง ฉะนั้นมัตถของพุทธปรัชญาในอภิปรัชญาสุดท้ายก็คล้ายกับจะกล่าววามมนุษย์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นก่อน เป็น จุดศูนย์กลางสัตว์และพืชเกิดขึ้นภายหลัง ซึ่งความจริงแล้วพุทธปรัชญาได้ให้ความสำคัญแก่คน และมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญรวมอยู่ด้วยก็คือต้องการจะแสดงกำเนิดของระบบการแบ่งวรรณะว่า ไม่ใช่เป็น divine division แต่เป็นการแบ่งงานของสังคมมากกว่าส่วนมโนทัศน์ เรื่อง สวรรค์หรือวิญญูเป็นผลพลอยได้ อนึ่ง พุทธปรัชญาถือว่ามนุษย์และสัตว์ก็อยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกันคือต้องเวียนว่ายตายเกิดตามกรรมของตนดัง เช่นที่ได้ เล่าไว้ข้างต้นต่าง ๆ

อย่างไรก็ตามการกล่าวถึงธรรมชาติของมนุษย์และลักษณะชีวิตในสัมมัตถที่สุดท้ายนั้นก็ก่อนข้างละเอียต มติของพุทธปรัชญายอมรับความจริง เกี่ยวกับตัวมนุษย์ในลักษณะทวินิยม (Dualism) คือมีอยู่ 2 อย่างคู่กัน ได้แก่กายกับจิต แต่มีได้ถือว่าจิตแยกจากกายโดยสิ้นเชิง กายกับจิตต่างอิงอาศัยซึ่งกันและกันแต่ก็ได้เน้นว่าจิตเป็นส่วการสำคัญ มีอิทธิพลที่จะทำให้มนุษย์

ประกอบพฤติกรรมและอุปนิสัยสร้างความสำเร็จความเสื่อมแก่ตนเองและสังคม และโดยพื้นฐานแล้วมนุษย์ก็แตกต่างกันทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจและสติปัญญา ส่วนหนึ่งที่อธิบายถึงธรรมชาติและลักษณะชีวิตของพืชและสัตว์ในห้วงมีรู้อัตนพิภพนั้นมีไม่มากแต่ก็พอให้ภาพกว้าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวได้บ้างพอสมควร และยอมรับในความเป็นจริงว่ามนุษย์ พืช สัตว์ ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ เหลือเกิน เช่น อาหาร อากาศ แสงสว่าง ความเป็น ความร้อน น้ำ ไอ้ไอ ความกดของอากาศ รวมทั้งไตรสิกข์หรือสามัญญสังขนะ และพันธุกรรม

มโนทัศน์เรื่องโลกธาตุและจักรวาลนั้นมีรายละเอียดว่าพระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้ว่า นอกจากโลกของเราแล้วยังมีโลกธาตุอื่น ๆ ที่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่เช่นเดียวกับโลกเรา มีสิ่งแวดล้อมมีลักษณะทางภูมิศาสตร์เช่นเดียวกันและต่างก็มีภูมิ นรก ลวรรค์เป็นของตนเอง และโลกธาตุซึ่งน่าจะเทียบเคียงได้กับดาวเคราะห์นั้นก็มากจนนับไม่ถ้วน จักรวาลก็มีจำนวน มากเช่นเดียวกัน โลกธาตุนั้นมีทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง ขนาดใหญ่ โลกของเราเป็น โลกธาตุนขนาดเล็กเรียกว่าจุลโลกธาตุ โลกธาตุนั้นอยู่กันเป็นกลุ่มจักรวาลก็เช่นเดียวกันและ จักรวาลนั้นไม่มีขอบเขต มโนทัศน์บางอย่างอย่างสามารถเทียบเคียงได้กับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ในปัจจุบันได้แก่การกล่าวว่าโลกธาตุนั้นมีจำนวนมากและต่างก็อยู่กันเป็นกลุ่ม ซึ่งก็เป็นไปได้ เพราะวิทยาศาสตร์กล่าวว่าต่างก็ส่งแรงดึงดูดโน้มถ่วงซึ่งกันและกัน มโนทัศน์บางอย่างไม่ สามารถเทียบเคียงกับวิทยาศาสตร์ได้เช่นการเข้าใจว่าขุนเขาสิเนรุ เปรียบประจวบเกษมของโลก ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวนักษัตร เทหวัตถุต่าง ๆ บนฟ้าทุกโคจรรอบโลก มโนทัศน์ บางอย่างพระพุทธเจ้าแสดงทรรศนะไว้เมื่อ 2 พันกว่าปีมาแล้วยังสอดคล้องต้องกันกับวิทยาศาสตร์ อยู่ และอย่างไรก็ตามวิทยาศาสตร์อวกาศก็ยังก้าวไปไม่ถึงจุดสุดยอดของการศึกษาการค้นคว้า การ ประดิษฐ์ยานอวกาศ และเครื่องมือตรวจค้นที่ทันสมัยยังดำเนินต่อไปเรื่อย ๆ

เรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งในจักรวาลวิทยาของพระพุทธคำล้นาก็คือเรื่อง นรก สวรรค์ ภูมิ และสังสารวัฏซึ่งเป็นเรื่องค่อนข้างยาก พระพุทธคำล้นาเชื่อในสังสารวัฏคือการเวียนว่ายตายเกิดในชาติภพต่าง ๆ มากมายเหลือคณานับ พื้นฐานความเชื่อนี้เข้าใจว่ามาจากคำล้นาพรหมณ์ฮินดูสามารถสืบย้อนขึ้นไปถึงสมัยพระเวท ส่วนที่คล้ายคลึงกันก็คือทั้ง 2 คำล้นายอมรับว่ากรรมเป็นตัวจักรสำคัญที่ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดในชาติภพต่าง ๆ ส่วนที่แตกต่างกันคือ คำล้นาพรหมณ์ฮินดูว่าต้นกำเนิดของจักรวาลและสรรพสิ่งมาจากพระพรหมเป็นผู้สร้าง และในที่สุดแห่งการเวียนว่ายตายเกิดมนุษย์จะรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระเจ้าของผู้สร้างนิรันดร คำล้นาพุทธไม่ได้ยืนยันในเรื่องดังกล่าว เพียงแต่กล่าวเป็นกลาง ๆ ว่าสังสารวัฏกำหนดเบื้องต้นเบื้องต้นปลายมิได้ แต่ถ้ามนุษย์เข้าถึงสัจธรรมคือตรัสรู้ร้อยสัจ 4 แล้วไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

มโนทัศน์เกี่ยวกับนรกสวรรค์ ภูมิที่มีในคัมภีร์ลุตตันตปิฎกนั้นส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นวัตถุวิสัย (Objective) คือ นรก สวรรค์ ภูมิมีอยู่ในรูปแบบของลักษณะทางกายภาพ ตามตัวอักษรในพระไตรปิฎกชี้ชัดลงไปว่ามีการจำแนก ภูมิต่าง ๆ อย่างละเอียด ตามการรับรู้ด้วยทิพย์ศักษญาณของพระพุทธเจ้า การกล่าวถึงสวรรค์นั้นไม่มากกล่าวไว้เป็นบางแห่งว่าถ้าบุคคลประพฤติกุศลกรรมเช่น ทักษาน รักษาศีล และบำเพ็ญสมาธิ แล้วตั้งความปรารถนาไปเกิดในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ เมื่อเป็นความตั้งใจของผู้มีศีลกำกับจิตใจไปแล้วก็ย่อมประสบผลสำเร็จ คือเข้าถึงสวรรค์ชั้นนั้น ๆ ได้ เมื่อกล่าวถึงนรกก็เห็นว่าการลงโทษสัตว์ นรกด้วยวิธีการต่าง ๆ หนัก เบา ต่างกันตามอกุศลกรรมที่ได้ประพฤตินั้นขณะที่เป็นมนุษย์ อนึ่งในคัมภีร์ลุตตันตปิฎกก็ไม่ได้ละเลยที่จะกล่าวถึงนรกสวรรค์ในแง่จิตวิสัย (Subjective) เสียทีเดียว โดยจะเห็นได้จากในบางพระสูตรกล่าวถึงนรกสวรรค์ที่คิดขึ้นโดยอายตนะทั้ง 6 ซึ่งนักปราชญ์พุทธคำล้นาในไทยบางท่านเรียกว่าสวรรค์ในอก นรกในใจ ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะทางจิตอย่างหนึ่งเป็นนรกสวรรค์ที่มนุษย์สามารถควบคุมได้ ธรรมดาเช่นนี้เป็นลัทธิวิฤทธิโกคือปฏิบัติได้ปฏิบัติจะพึงรู้ด้วยตนเอง

ในบางส่วนของจักรวาลวิทยาของพุทธปรัชญา ก็ยังมีความคิดเกี่ยวกับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติและอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น เทวดา และฤทธิ์ของเทวดา พุทธปรัชญายอมรับว่าสิ่งเหล่านี้มีอยู่ในระดับหนึ่งแต่ก็ยังนับว่าเป็นสิ่งที่ยังอยู่ในสังขตธรรม เกิดและเสื่อมสลาย



โดยอาศัยเหตุและปัจจัยไม่ใช่สิ่งที่แน่แท้ยั่งยืน และก็ไม่ได้ให้ความสำคัญของ การ เป็น เทวดา มากมายเท่าใดนักแต่เปรียบเทวดาเหมือนกับปฏิบัติก็จะได้รับผลดีในระดับหนึ่ง แต่ก็ เป็นระดับ ที่ไม่ไประดับสูงสุดของพุทธคำสั่งา แต่อย่างไรก็ตามพระพุทธรเจ้าก็ได้ตรัสถึง เทวดาพลีใน อภยสูตรคือยินยอมให้ทำเทวดาพลีได้เป็นการบำรุง เทวดาทำอุทิศให้เทวดา ทั้งนี้ก็เพราะ พระพุทธรเจ้าประสูติ และ เจริญวัยขึ้นมาในท่ามกลางสิ่งแวดล้อมของคำสั่งาพรหมณ์และความเชื่อ ดั้งเดิมเป็นเช่นนั้นอยู่ก่อนแล้ว เมื่อพระพุทธรองค์เห็นว่าการทำเทวดาพลีไม่มีข้อผิดพลาดอะไรจะ อนุโลมให้ทำกันได้ตามอิทธิพลของความเชื่อเดิม แต่ก็ไม่ได้ถือว่า เทวดา เป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุดและ พุทธคำสั่งาก็ไม่มีหลักปฏิบัติ เพียงเพื่อให้บรรลุถึงการเป็นเทวดาแล้วหยุดแต่เพียงแค่นั้น หากแต่ จุดหมายปลายทางสูงสุดก็คือการบรรลุ มรรค ผล นิพพาน เน้นความสำคัญให้ประพฤตินิยม คุณธรรมและปฏิบัติตนจน เข้าถึงการบรรลุจุดหมายสูงสุดตามแนวทางของพุทธคำสั่งา มากกว่า ที่จะให้ความสำคัญหรือล้นหลามมุ่งให้คนเป็นเทวดาเท่านั้น

ในแง่ของทฤษฎีความรู้ชั้น พุทธปรัชญายอมรับความรู้ทางประสาทสัมผัสว่าให้ความรู้ ที่แท้จริงในระดับหนึ่ง ปรัชญาที่ยังเน้น เรื่องการใช้สติปัญญาพิจารณาไตร่ตรองประกอบด้วย ในขั้นปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดตามความมุ่งหมายของพุทธคำสั่งา พุทธปรัชญาอาศัยการ ทำสมาธิก่อให้เกิดปัญญามอง เห็นความเป็นจริงมากกว่าจะอาศัยความรู้จากประสาทสัมผัส เพียง อย่างเดียว เพราะความรู้ทางประสาทสัมผัสนั้นบางทีก็ไม่ได้ให้ความจริงอันถูกต้องแก่เราใน ทุกกรณี ความรู้เรื่อง ภูมิ นรก สวรรค์ สังสารวัฏ เกิดขึ้นมาได้ก็สืบเนื่องมาจาก การ ทำสมาธิแล้วเกิดปัญญาเช่นเดียวกัน เราอาจถือได้ว่าเป็น เรื่องของประสบการณ์ทางคำสั่งา (Religious Experience) ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัว และไม่ล้ามารถอธิบายให้เห็น ได้ยึดตามแบบวิธีการทางวิทยาศาสตร์ได้

นักปราชญ์ไทย อาทิเช่นพระราชาวัลลภมณีแล้ดงทรงรศนะว่าในพระไตรปิฎกกล่าวถึง ภูมิ นรก สวรรค์ ไว้ 2 แห่ง ในแง่หนึ่ง ภูมิ นรก สวรรค์ มีอยู่ตามที่มุ่งไว้เป็นหัวขักร ในคัมภีร์ลุตตันตปิฎก ถ้าใคร เชื่อเช่นนี้ถือว่าผิดถกศโพธิสัทธา คือ เชื่อกการตรัสรู้ของพระพุทธรเจ้า และสัจว่า เป็นศรัทธาที่อยู่บนพื้นฐานของปัญญา ในอีกแง่หนึ่งคือนรก สวรรค์ที่เราได้รับรู้ใน ปัจจุบันเป็นการปรุงแต่งด้วย อายตนะทั้ง 6 โดยที่มจิตของมนุษย์สร้างขึ้นมา ซึ่งพุทธคำสั่งา



เน้นถึงเรื่องผีโดยใช้คำว่า "ผีปล่อยสติภนรก" และ "ผีปล่อยสติภสวรรค์" ในพระไตรปิฎก เล่ม 18 ข้อ 214 หน้า 158 ส่วนท่านพุทธทาสภิกขุเล่นนอกความคิดเห็นว่านรก-สวรรค์ที่กำหนดด้วย आयตนะทั้ง 6 นั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะมนุษย์สามารถควบคุมนรกสวรรค์ได้และนำแนวคิดหันมาประยุกต์ก่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้ และท่านพุทธทาสภิกขุเรียกนรก-สวรรค์เข้มนี่ว่าสวรรค์ในอก นรกในใจ อาจารย์เสกกีธ โพธิ์นันทะก็ได้เล่นนอกการตีความนรก-สวรรค์ไว้ 2 แห่ง ประการแรกได้เล่นว่านรก-สวรรค์ ทางกายภาพนั้นน่าจะมีความเพราะพระพุทธรเจ้าตรัสถึงโลกธาตุอื่น ๆ และจักรวาลอื่น ๆ มีมากมายและโลกธาตุเหล่านั้น อาจจะมีสิ่งมีชีวิตอยู่ได้ เพราะฉะนั้นอาจเป็นไปได้ว่าจะมีจักรวาลอื่นโลกธาตุอื่นที่มีชีวิตอยู่ด้วยความประหลาดลึกลับดีกว่าโลกของเราซึ่งเรียกว่าสวรรค์ และอาจมีจักรวาลอื่นโลกธาตุอื่นที่มีสิ่งมีชีวิตอยู่ด้วยความลำบากยากแค้นกว่าคนที่ลำบากที่สุดในโลกเราซึ่งเรียกว่านรก ประการที่สองกล่าวถึงสวรรค์นรกที่กำหนดด้วยประเภทของอารมณซึ่งมีความสัมพันธ์กับ ฌา พุ ลมุก ลิน กาย ใจ อาจารย์สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้แสดงทรรศนะไว้อย่างกว้าง ๆ คือคิดว่านรก-สวรรค์ทางกายภาพน่าจะมีดาวดวงอื่น ๆ และในขณะที่นักวิทยาศาสตร์อวกาศกำลังตรวจสอบ ล้ำารว และศึกษาอยู่ และถ้าหากว่าวิทยาศาสตร์สามารถค้นพบว่าได้มีจริงก็เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ อีกทรรศนะหนึ่งที่นักปราชญ์ท่านผู้มีได้กล่าวถึงคือทรรศนะเรื่องสวรรค์ในอก นรกในใจ

ทรรศนะที่ได้สรุปมาทั้งหมดนี้มีจุดร่วมหรือส่วนที่คล้ายคลึงคือการยอมรับว่ามิติในพุทธปรัชญาเกี่ยวกับนรก สวรรค์มีอยู่ 2 แบบ มิติแรกเป็นวัตถุวิสัย (Objective) คือการอธิบายว่านรกสวรรค์น่าจะอยู่ในลักษณะทางกายภาพ และมิติที่สองเป็นจิตวิสัย (Subjective) คือนรกสวรรค์เป็นสภาวะอันกำหนดอารมณ์ที่น่าปรารถนาและอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ซึ่งสัมพันธ์กับพื้นฐานของจิตและอายตนะทั้ง 6 ดังที่เรียกกันว่าสวรรค์ในอก นรกในใจ ส่วนความแตกต่างในทรรศนะของนักปราชญ์แต่ละท่านนั้นมีในเรื่องปลีกย่อยซึ่งไม่เด่นชัดเท่าใดนัก

ข้อคิดของผู้วิจัยในเรื่องดังกล่าวก็คือการกำหนดนรกสวรรค์จากสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน เพราะถือว่าเป็นนรกสวรรค์ที่สามารถมองเห็นได้ อาทิเช่นคนที่ได้รับโทษทางคดีอาญาติดคุกหรือคนที่มั่วร่างกายอ่อนแอเจ็บไข้ ได้รับความทรมานตลอดเวลา ก็เหมือนกับตกนรกทั้งเป็น ในทาง

ตรงกันข้ามผู้ที่ถือเอาผีหลุมฝังศพเป็นหลักฐานมีบ้านมีที่ดินมีรถยนต์และพาหนะอำนวยความสะดวกก็เหมือนกับได้ขึ้นสวรรค์อยู่แล้ว ทรรคนะ เช่นนี้ก็มีลักษณะเป็นสันตภูมิก คือพึงเห็นเองได้

เอกภพโลก คือเรียกธาตุได้ใคร ๆ ก็ทดสอบได้และผู้ปฏิบัติจะเห็นความจริงเองและได้รับผลด้วยตนเองซึ่งเรียกว่าโอปนนิโก อนึ่ง ถ้าจะเชื่อว่ามีภูมิต่าง ๆ ซึ่งไม่อาจเห็นได้ด้วยหากก็ยังมีทางที่เป็นไปได้คือภูมิต่าง ๆ น่าจะมีได้อยู่ต่างหากจากโลกนี้ก็มิได้ สรรพชีพในปรโลกน่าจะอยู่ในโลกนี้อย่างซับซ้อนเหมือนความซับซ้อนของคลื่นเสียงหรือความถี่ของคลื่นวิทยุ ถ้ายอมรับในแง่นี้ก็หมายความว่าการอธิบายเรื่องภูมิต่าง ๆ ของพุทธปรัชญาอาจกำหนดให้ขอบเขตได้เพียงแค่นี้ โดยไม่จำเป็นต้องขยายไปถึงโลกอื่นก็ได้และถ้าจะขยายไปถึงโลกอื่นดังที่มักปราศรัยไทยบางท่านวิเคราะห์ไว้ก็ไม่น่าจะขัดข้อง เพราะความซับซ้อนนี้ไม่มีขอบเขตเช่นเดียวกับคลื่นวิทยุที่มีขอบเขตไพศาลไม่อาจกำหนดได้ส่วนนั้น ซึ่งจะเห็นได้ว่ามิติทั้งสี่นี้มีได้ชัดต่อหลักพื้นฐานเรื่องภูมิที่มีกล่าวไว้ในพุทธปรัชญาแต่ประการใด

วัตถุประสงค์จริง ๆ ของพุทธปรัชญาในเรื่องนรกสวรรค์ ภูมิที่น่าจะไม่ได้มุ่งจะตอบปัญหาทางอภิปรัชญาแต่อย่างใด แต่ต้องการเน้นคำสั่งสอนทางจริยศาสตร์เป็นคำสั่งสอนซึ่งจะเห็นได้ว่าพยายามนำเอาเรื่องกรรมนิยามเข้ามาช่วยให้การอธิบายแจ่มแจ้งขึ้น ซึ่งเรื่องกรรมนิยามนี้วิทยาศาสตร์ก็ยังไม่ยอมรับทั้งหมด มิเป็นบางส่วนที่วิทยาศาสตร์น่าจะยอมรับได้ เช่นการกระทำทั้งทางด้านคุณธรรมและอกุศลกรรมที่กระทำแล้วมีผลต่อบุคลิกภาพและต่อจิตใจในปัจจุบัน ถ้าหากว่านรกสวรรค์ทางกายภาพเป็นเรื่องที่เห็นได้ยาก เราก็อาจเข้าใจเรื่องสวรรค์ในอนรกในใจ หรือนรก สวรรค์ดังที่เห็นอยู่ในสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน และสามารถที่จะมองลึกลงไปได้ถึงความเป็นอยู่ของมนุษย์ที่ดีและเลวต่างกัน ประสพการณ์เหล่านี้จะสอนมนุษย์ว่าให้ละเว้นเหตุชั่วประกอบกระทำแต่เหตุที่ดีเพื่อจะได้ไม่ต้องตกนรกทั้งเป็น และถ้าเราเลือกที่จะเชื่อหรือไม่เชื่ออย่างไรก็ไม่ทำให้กระทบกระเทือนต่อหลักการทางพระพุทธศาสนา เพราะยังมีนรกสวรรค์ในปัจจุบันให้เห็นอยู่ อนึ่งพุทธศาสนาก็ไม่ได้สอนให้มนุษย์ตั้งความปรารถนาว่าสวรรค์เป็นจุดหมายปลายทางเท่านั้น แต่ต้องการให้ทำความดี ละเว้นความชั่ว ชัดเกลากิเลสอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง